

Gerhard Seewann

A magyarországi németek történetének főbb csomópontjai

(Fordította: Rutsch Nóra)

A magyarországi németek történetéből az alábbi alapvető vonásokat kell kiemelnünk.

A németek az államalapítás óta jelen voltak és vannak Magyarországon. A középkorban és az újkorban is a nyugati kultúra közvetítői voltak, ezáltal hozzájárultak Magyarország európaizálódásához és a nyugati kultúrkörhöz való csatlakozáshoz. Az évszázadokon át tartó, békés és termékeny együttélés a németeket a magyar történelem részesévé tette.

Magyarországra történő betelepülésük a 10. század végétől bizonyított. Szent István felesége, Gizella bajor hercegnő német lovagokkal, papokkal és paraszttal érkezett az országba. Az ország kereszténnyé tételében, a királyi hatalom központosításában, valamint a nyugati mintájú egyházi és világi közigazgatási rendszer, azaz az egyházmegyék és a vármegyék kiépítésében nagy mértékben részt vettek.

A magyar településhatár folyamatos bővülésével egyre nagyobb lakatlan gyepű-területek álltak rendelkezésre, amiket a hazai népesség már nem tudott benépesíteni. A politikai hatalom és a gazdagság viszont nem a néptelen földterületek birtoklásától, hanem a földterület megmunkálásához szükséges munkaerőtől függött. Ez az alaptörvény az érett középkorban, és a korai újkorban sem veszítette el érvényét. Ezért vált a német hospesek bejövetele a 12. század második felében, II. Géza uralkodása alatt egyre intenzívebbé, és alakultak ki a 13. század elejéig a gyepű-rendszerből kiváló, határmenti régiókban az erdélyi és a szepességi szászok településterületei. A 13. század közepétől kezdve IV. Béla király és utódai a tatárjárás következményeként számos, fallal megerősített, német jogú várost alapítottak, többek között Budát és Pestet, továbbá az alsó- és felső-magyarországi bányavárosokat, melyek nemesfém- és rézbányászataik által nagyban hozzájárultak az ország gazdasági felvirágzásához, sőt ezek távolsági kereskedelme hatással volt a cserekereskedelemtől a pénzkereskedelemre való áttérésre is.

A kb. 1150-től 1350-ig tartó középkori, és a törökök kiűzése után, 1686 és 1787 között lezajló német betelepítések okai, illetve hatásai között számos hasonlóság fedezhető fel: a lakosság számának és a népsűrűségnek a növelése, az ország természetes tartalékainak kihasználása, a mezőgazdaság aktiválása, a határokon átnyúló kereskedelem és a bányászat, valamint az újabb ismeretek és technológiák közvetítése. A középkorban technikai újdonságok alatt mindenekelőtt a mezőgazdasági módszerekre és eszközökre, mint például a kerek nehéz fordítókére, a vasboronára és a kaszára kell gondolni. A szivattyúk és vízemelők segítségével a német bányászoknak sikerült a 14. század második felétől a régi, vízzel elárasztott bányákat is újra megnyitni és modern üzemekké fejleszteni. Az arany és az ezüst ólommal történő szétválasztásának egy új módszerével, valamint a vastermelésben a hámorok és az olvasztók új technikáival a 15. századi érc- és fémmegmunkálást megújították, ami Magyarországot Európa egyik leggazdagabb országává tette.

Hogy a technikai eredmények mennyire megváltoztatták és megkönnyítették a hétköznapokat, nagyon jól példázza a magasan fekvő budai várba vezető vízvezeték, amelyet 1416-ban a Nürnbergből származó Hartmann Rotschmid készített. A vízemelő szerkezet falazata – az akkori idők egyik technikai csodája – még ma is felfedezhető a budai várdombon.

A magyar királyok által az országba hívott németek olyan ismereteket hoztak magukkal, melyekkel a középkori Magyarország gazdaságában és társadalmában teljesen új struktúrákat

alakítottak ki, pl. a mezőgazdaságban a háromnyomásos gazdálkodást, mely az addig megszokott talajváltó gazdálkodást váltotta fel és látványosan megemelte a gabonahozamokat. Egy másik nagy hatású „importcikk” a német mintára meghonosított városi jogrendszer volt. Ennek köszönhetően terjedtek el az önkormányzatiság alkotmányos és jogi normái, és kezdődött meg a gazdasági tevékenységek szervezeti összefogása és szabályozása, vagyis a céhek kialakulása. A városok a feudális agrártársadalomhoz képest nagyobb szabadságot élveztek, s a dél-német, a sziléziai és az észak-itáliai városokkal folytatott távolsági kereskedelem által elősegítették az ország gazdasági felvirágzását.

Mind a középkori, mind az újkori országépítés periódusa szoros összefüggésben áll a közép-európai gabonaárak emelkedésével. A középkori és a 18. századi, viszonylag hosszan elnyúló agrárkonjunktúrák felélénkítették a németek betelepülését. Ez ugyanis a telepések és az uralkodó, illetve a földbirtokosok között érdekazonosságot hozott létre. Mindkét fél, parasztok és földbirtokosok egyaránt törekedtek a gabonakonjunktúra kihasználására, növelni akarták a mezőgazdasági termelést (és ezáltal az adóbevételt). A betelepülők mindkét időszakban kedvezményeket kaptak, például néhány évnyi adómentességet, továbbörökíthető földbirtokot, alacsonyabb terheket, nagyobb szabadságot (egyházi és világi önkormányzat a középkorban, szabad költözés joga az újkorban). Európában ezek voltak a szokásos kezdeti segítség részei a telepések számára. Míg a középkorban az addig lakatlan, megmunkálatlan, legtöbbször sűrű, erdős területeket kellett fáradságos munkával termékeny területté változtatni, a 18. században a törökök örökségét kellett rendezni. Ezen időszak demográfiai hatásait a régebbi szakirodalom nagyon egyoldalúan mutatta be. Nagyon gyéren lakott, elpusztult területekről írtak, melyeket a törökök hagytak itt. Ennek a – máig is szívósan továbbélő – sztereotípiának az ellenkezőjét már rég bebizonyították a török források alapján végzett újabb kutatások. Ma már tudjuk, hogy Magyarország lakosság száma a török hódoltság végén nagyjából ugyanannyi volt, mint a 16. század elején, de Nyugat- és Közép-Európával ellentétben itt nem nőtt a lakosság szám. A törökök által megszállt területek gyérebben lakottak, és a nyugati gazdasági viszonyokhoz képest nagyon elhanyagoltak voltak. Fontosabb volt azonban, hogy a településszerkezet és a lakosság etnikai-felekezeti összetétele nagyon megváltozott. Egyrészt a 16. században kezdődő erőteljes román és délszláv bevándorlás miatt a nem magyar lakosság aránya az összlakossághoz viszonyítva elérte az 50%-os határt, másrészt a lakosság egyre mobilabb lett, a harcok elől a nagyobb városokba menekült, illetve nehezen megközelíthető területekre húzódott vissza. Ez a mobilitás az állattenyésztés vándorló életformájával is összefügg, ami az Oszmán Birodalom igényeinek is megfelelt, hiszen a török katonák juh- és szarvasmarhahússal táplálkoztak, nem pedig kenyérral, mint a keresztény hadsereg katonái. A földművelésre alkalmas, termékeny területeket a lakosság biztonsági okokból elkerülte, inkább folyóberkekben, erdős és dombos vidékeken bújtak el. A török háborúk befejezése után 1699 és 1718 között a megváltozott biztonsági és gazdasági helyzet, mindenekelőtt a gabonakonjunktúra miatt át kellett alakítani a gazdaságot és az extenzív állattenyésztésről át kellett állni egy intenzív növénytermesztésre, mellyel lényegesen magasabb profitot lehetett elérni. Ezért a túlnyomórészt állattenyésztéssel foglalkozó délszlávokat a 18. század folyamán kiszorították, és a korábban általuk lakott településekre német földműves parasztokat telepítettek, akik az eddig parlagon lévő területeket feltörték és a falvak arculatát a háromnyomásos gazdálkodásnak megfelelően átalakították. Az eddig szokásos halmazfalvak helyére az egy és többutcsás, sokszor sakktableszerű falvak léptek (utóbbiak a Bánátban és a Bácskában jellemzőek), melyek újonnan kimért dűlős határai mind a mai napig fennmaradtak. A középkorban és a 18. században is jellemző, hogy a telepésmozgalomban nem csak németek vettek részt, hanem magyarok és más etnikai csoportok is. A nyugatról behozott technikai, jogi és gazdasági innovációk az ország teljes lakosságának javára váltak. A 18. században például a német

telepesek hozták magukkal Magyarországra újításként a vetésforgót, a nehéz vasekét, a trágyázást, az istállózó állattartást és több új növény termesztését (kapásnövények, marharépa, káposzta, burgonya, dohány). Anyagi szempontból nézve nem jöttek üres kézzel, az egyes telepescsaládok 150-200 (vagy még több) forintnyi indulótőkével bírhattak, gyakran szaporította ezt még örökség az óhazából is. Ennek köszönhetően általában gazdaságilag gyorsan gyökeret vertek, és három-négy generáció alatt szerény jólétet értek el. A környezetükben élő jobbágyok apátiájával ellentétben, amit Tessedik Sámuel (1742-1820) és Berzeviczy Gergely (1763-1822) is emlegettek (és harcoltak ellene), a német telepesek eredmény- és piacorientáltak voltak. Hazájukból áttelepítették az árutermelő gazdaságot Magyarországra, ahol eddig az önellátó gazdaság volt jellemző. A német telepesek arra törekedtek, hogy a megtermelt mezőgazdasági javak egy részét a piacon eladhassák és az ebből szerzett nyereséget újabb szántó vagy telek megvásárlásába fektessék. Mária Terézia jobbágyvédő programja (amit a történetírás úrbéri rendezésnek nevez) és II. József még tovább menő, a parasztság teljes felszabadítását megcélzó törvényei (különösen fontos a földbirtokosok elővásárlási jogának felfüggesztése a parasztnak mezőgazdasági terményeire) a piacgazdasági törekvéseket támogatták, ennek kívántak kedvező feltételeket teremteni.

Az árutermelő gazdaság és az ezen nyugvó tőkefelhalmozás, valamint a németek speciális örökösödési joga, (a legidősebb fiú öröklő a paraszti birtokot az összes földdel), már a 18. század második felében olyan társadalmi folyamatot indított el, ami a magyarországi németiség 19. századi történetét alapvetően meghatározta, de megfigyelhető egészen a második világháborúig. A nem elsőszülött fiúk vagy arra törekedtek, hogy a nekik kifizetett örökségből parasztságot vásároljanak, vagy arra, hogy tanári, papi, orvosi, pályán, illetve vállalkozóként a városokban próbáljanak szerencsét. Mindkét stratégia hozzájárult a társadalmi mobilitás felerősödéséhez. Az utóbbi a társadalmi felemelkedés egy lehetséges útját jelentette, vagyis a vertikális mobilitást szolgálta, és mindkettő elősegítette a horizontális, azaz térbeli mobilitást. Ez történhetett belső vándorlás formájában, új települések alapításával vagy idegen etnikumú falvakba történő betelepülés útján is.

Miksa Hölbling,^[1] Pécs városi orvosa így jellemzi ennek a folyamatnak a dinamikáját Baranya megyéről szóló, 1845-ben megjelent monográfiájában, ahol elsőként nevezi „Schwäbische Türkei“-nak ezt a régiót: „a német lakosság gyarapodik itt a legjobban, attól függetlenül, hogy sokan közülük évről évre más településekre költöznek, hogy helyzetükön javítsanak. Ritkán marad ugyanis két gazdálkodó, azaz két testvér ugyanabban a háznál. Az úrbéri részesedéssel kevesen elégednek meg, a parasztnak és a zsellérek is bérelnék földeket, még a megtermelt javak feléért is.”

Hölbling és Michael Haas pécsi plébános az 1840-es években a mohácsi és baranyavári járásokat nevezi „Schwäbische Türkei“-nak.^[2] Ezek a területek a török harcok során rendkívül sokat szenvedtek, így nagyobb arányú volt a német betelepülés. Mindezek folytán már a 19. század elején jól megfigyelhető a telepesek hatása a dűlőbeosztásban, a szántó-, gyümölcs- és szőlőhozamokban, a falvak és kisvárosok újjáépítésében. Ugyanez volt jellemző a Bánátra és a Bácskára is. A paraszti gazdaságok Hölbling által ábrázolt fokozatos terjeszkedésével (ami a munkateljesítmény fokozásához és innovatív fejlesztésekhez vezetett) és a nemzetiségi településterület folyamatos bővülésével párhuzamosan megfigyelhető elhatárolódás kialakulása. Ez a „belső honfoglalás,” illetve az ezzel összefüggő elhatárolódási folyamat voltak a legfontosabb identitásképző elemek a 19. század folyamán. Lényeges eredménye volt ennek egy szűkebb területi-regionális identitás kialakulása is: „Én bánáti vagyok, én „Schwäbische Türkei“-ból való parasztnak vagyok”.

Ebbe a svábok által létrehozott világba egy új minőség költözött, ami a kölcsönös, interetnikus elfogadáson és a beilleszkedésen nyugodott. Ennek gazdasági vonatkozásai között a munka- és a piacviszonyok nagyon finom hálózatának felépítését kell megemlíteni, kulturális szempontból pedig a közös szokások (pl. zárandoklatok) kialakulását, a tárgyi és szellemi kulturális termékek cseréjét illetve keveredését a népviselet, a bútorok és más berendezési tárgyak és a népköltészet területén. Erősítette azt a folyamatot az a szokás, hogy a sváb gyerekeket a magyar, a magyar gyerekeket pedig a sváb házakhoz küldték nyelvet tanulni. Ennek feltétele volt a szomszédok nemzetiségi hovatartozásának, ebből fakadó eltérő szemléletének és szokásainak kölcsönös elfogadása és tisztelete.

Ez a rendkívül toleráns szemlélet a Kárpát-medence népdalkincsében is megmutatkozik, erre maga Bartók Béla mutatott rá. Bartók megállapítja, hogy „a parasztnál nincs és nem is volt nyoma a más népek iránti gyűlöletnek. Békésen éltek egymás mellett, mindenki beszélt a saját nyelvét, megtartotta a saját szokásait, és természetesnek tartotta, hogy másnyelvű szomszédja ugyanezt teszi. Egyértelmű bizonyítéka ennek a népi lélek tükre: a lírai népdalszöveg. Ezekben alig található nyoma az idegen nemzetiségekkel szembeni ellenségeskedésnek. ... a parasztnak között béke uralkodik. ... A gyűlöletet más népek ellen, csak a magasabb körök szítják.“ [3]

Mit értett Bartók Béla ez utóbbi mondata alatt? Olyan jelenségre utalt, melyet jelen elemzésünk középpontjába kell állítani.

A paraszti, illetve a falusi világ politikamentessége a 19. század vége felé, de legkésőbb az első világháború és az azt követő béke során fokozatosan megszűnt. Olyan történelmi folyamatról van szó, ami a városokat, a városi polgárságot már a 19. század elején foglalkoztatta, de a vidéket csak később érte el. Ez a nemzeti ébredés folyamata, ami a nemzetállam létrejöttével zárult le (Magyarországon 1848 és 1867). A magyarországi nemzetállam vezetői arra törekedtek, hogy az állampolgárokat etnikailag egységesítsék. Első lépésként ezt a nyelv eszközeivel akarták elérni, hiszen a nyelv nemzeti szimbólummá vált („nyelvében él a nemzet”). A 19. század kezdetétől egyre erősödő asszimilációs politikát alkalmaztak a nemzetiségekkel szemben. A nyelvi nacionalizmus egyre nagyobb teret nyert az államapparátus segítségével, és elérte az iskolákat, ahonnan a nemzetiségi nyelveket fokozatosan kiszorították. 1867 és 1910 között a magyarországi német iskolák 90%-a esett ennek áldozatul (Erdély kivételével). Az asszimilációs törekvés elérte a közéletet, a kulturális életet és a közéleti diskurzus színterét, a sajtót is. A századforduló után pedig elérte a családokat is azáltal, hogy arra kötelezte őket, magyarosítsák nevüket.

A német polgárság, amely a 15. századtól a 19. századig a nyugati szellemi irányzatai (például a reformáció és a felvilágosodás) közvetítőjeként fontos szerepet játszott, gazdasági okokból nem tudott ellenállni az asszimilációnak, melyért „cserébe” lehetővé vált számára az új magyar nemzetállam középrétegébe való felemelkedés. Ez ugyanúgy érvényes a zsidó lakosságra is.

A városiasodás és az iparosodás folyamata, de legfőképp az infrastruktúra fejlesztése, a vasútépítés a 19. század utolsó harmadában felbomlasztották az addig zárt faluközösségeket és az első világháború idejére egyrészt társadalmi mobilitást (faluból városba vándorlás) eredményeztek, másrészt az agrárnépesség politikai mozgósítását, ami az etnikai választóvonalak mentén formálódott és a szentistváni birodalom összeomlása után gyorsan politikai radikalizálódáshoz vezetett.

Amíg a Magyar Királyság fennállt, a német lakosok hűségesek voltak a Szent Korona Birodalmához, annak részeként határozták meg magukat. Adam Müller-Guttenbrunn, aki az akkori magyar nemzetiségpolitikát erősen kritizálta, még az első világháború folyamán, 1916-ban az alábbi szavakkal fejezte ki véleményét: „Ők, a magyar svábok, mindannyian szeretik ezt a szülőhazát, és hűségesek hozzá. Az igazi magyarok érdemeit elismerik, és nem vitatják el tőlük a politikai előjogokat az országban. Minden panaszuk egyetlen követelésükben csúcsosodik ki: ne nyúljanak a népcsoportunkhoz. Magyarként is azok akarunk maradni, amik apáink voltak: németek.”^[4]

Amikor 1918-ban a Dunai Monarchia felbomlott és a német településterületeket, például a Schwäbische Türkei, a Bácska és a Bánát területeit az utódállamok határai szétvágták, az elszakítottságból létrejött egy új, régiókon átívelő, immár országos csoportidentitás, amely kezdetben az országhatárokhoz igazodott, néhány évvel később azonban már a minden határon átívelő német népközösséghez. Az 1914-ig meghatározó identitásforma, az állampatrióta hungarus-tudat, ami a faluközösségben öltött testet, a két világháború között megváltozott. Az új, népi német identitás szerint a magyarországi németiség immár népcsoportként szerveződött meg. A két identitás-típus, a tradicionális és a radikalizálódott identitás konkurenciája az 1930-as évek folyamán családokat és falvakat, sőt az egész magyarországi németiséget megosztotta és nagyon heves nemzetiségen belüli ellentéteket indított el.

A népcsoport ötlete, ami Németországot és minden német településterületet egy biológiailag egységes népi egységbe foglal össze – akármilyen formában is kerül megvalósításra ez az ötlet – nem utolsó sorban Közép-Kelet-Európa államnemzeteinek (Bibó István által is érzékletesen ábrázolt) sovinizmusa és türelmetlensége elleni védelem volt. Ezek a nemzetek német kisebbségeiknek ugyanis sem önkormányzati jogokat, sem német iskolákat nem akartak biztosítani. Magyarország diszkrimináción és elnyomáson alapuló nemzetiségpolitikája a németiség politikai radikalizálódásához vezetett. Horthy egyre autoriterebb rezsimjével egyre nehezebbnek tűnt a megegyezés. Bleyer Jakab, a magyarországi németek elismert vezetője, egy évtizeden keresztül próbálta elérni ezt egyrészt az 1921-ben általa létrehozott „Sonntagsblatt” című lap, másrészt az 1923-ban megalapított Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete segítségével – sikertelenül. A magyarországi németiség ebből a teljesen megfeneklett helyzetből Németország, majd a Német Birodalom segítségével próbált kiutat találni. Fontos megjegyezni, hogy mindez nem hozható összefüggésbe a nemzetiszocializmussal, mivel a közeledési folyamat már Hitler hatalomra jutása előtt, 1932 nyarán megindult. A magyarországi német nemzetiségpolitika átorientálódását Berlin felé a magyar politika türelmetlensége és kompromisszumképtelensége okozta. Bleyer és utóda, Basch, emiatt kényszerültek arra, hogy a Német Birodalomtól kérjenek védelmet. Logikusan következett ez abból a szemléletből is, amit Budapest képviselt ekkor: a szomszédos országokban rekedt magyarság védelmezőjeként lépett fel.

1937-től azonban Berlin a német népcsoportokat eszközként kezdte használni. A Harmadik Birodalom hatalomkiterjesztő politikáját az általa kiépített, a népcsoportok autonómiáját biztosító rendszer segítségével (ami az 1940. augusztus 31-én, a 2. bécsi döntés kapcsán megkötött kétoldalú népcsoportegyezményeken alapult) érvényesítette. Ekkor már nem a háromszáz éves együttéléstről és a hagyományok megőrzéséről volt szó. Sokkal inkább kimondottan szegregációról és disszimilációról, saját, népi alapon meghatározott „életter” kialakításáról szólt. Ez a szemlélet a kizárólagosság igényével lépett fel, a társadalmat szigorúan szabályozta (pl. a Nőegylet, az Ifjak Egylete vagy az SS-toborzás által), gazdaságilag és politikailag is Németország felé orientálódott. Képviselői és az általuk 1938-

ban létrehozott Magyarországi Németek Népi Szövetsége („Volksbund der Deutschen in Ungarn“) a nemzetiszocialista hatalom mintájára, maguknak tartották fent a jogot, hogy eldöntsék, ki német és ki nem. A Harmadik Birodalom 1945-ös összeomlása után ez a politikai tévút meneküléshez és kiűzetéshez vezetett, kollektív, Kelet-Európa és Magyarország minden német lakosára kiterjedő, igazságtalan üldöztetésbe és diszkriminációba torkollott. Az évszázadok alatt létrehozott értékek jelentős része pusztult el ezek miatt.

Ajánlott irodalom

Forráskiadványok:

- Seewann, Gerhard - Spannenberger Norbert (szerk): Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch: Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46. München 1999. (Az eredeti magyar nyelvű szöveg német fordítással.)
- Tóth Ágnes: Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Gondolat Kiadó, Budapest, 2008.

Monográfiák:

- Ács Zoltán: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984.
- Bellér Béla: A magyarországi németek rövid története. Magvető Kiadó, Budapest, 1981.
- Bellér Béla: A Volksbildungsvereintől a Volksbundig. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002.
- Bellér Béla: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön. Budapest 1940. Reprint. Lucidus Kiadó, Budapest, 2000.
- Spannenberger Norbert: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. Budapest Lucidus Kiadó, 2005.
- Tilkovszky, Loránt: Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919-1989. Kossuth Kiadó, Budapest, 1989.
- Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945-1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései. BKMÖL, Kecskemét, 1993.

[1] Hölbling, Miksa: Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs 1845, S. 85f.

[2] Haas, Mihály: Emlékirat, mellyel a' Pécs MDCCCXLV. aug. elején összegyűlt magyar orvosok és természetvizsgálóknak kedveskedik ...Pécs 1845, S. 52.

[3] Bartok, Béla: Weg und Werk. Schriften und Briefe. Leipzig 1957, S. 205.

[4] Hier zitiert nach Müller-Guttenbrunn, Adam: Deutsche Sorgen in Ungarn. Studien und Bekenntnisse. Wien 1918, S. 156.